

Շրջանի արձատրական բնակիչներն են.			
Լուս. հայեր՝	8791 ար.	7670 իգ.	Խմբասին՝ 16461.
Շխա թուրքեր	11804 ար.	9845 իգ.	» 21649.
Մահմեդ. քրդեր	462 ար.	357 իգ.	» 819.
Ընդամենը՝	21057 ար.	17872 իգ.	Խմբասին՝ 38929.
Իսկ ժամանակաւորապէս ապրում են.			
Լուս. հայեր	20 ար.	21 իգ.	Խմբասին՝ 41.
Պրովոսլաւ Ռուսներ	17 ար.	»	» 17.
Պրովոսլաւ վրացի	3 ար.	2 իգ.	» 5.
Շխա թուրքեր	170 ար.	138 իգ.	» 308.
Մահմեդ. քրդեր	118 ար.	103 իգ.	» 221.
Ընդամենը	328 ար.	264 իգ.	Խմբասին՝ 592.

Ինական դիրքով Դարալագեփազը բաժանուում է Արփաշայ գետի և սրա հիւսիսային ու հարաւային վտակների հովիտների: Աւելի յարատեւ համարելով այս բնական բաժանմունքը, մենք կը նկարագրենք Դարալագեփազը համաձայն այդ հովիտների և ոչ թէ քաղաքական բաժանման, որ, համեմատաբար, շատ փոփոխական է:

ԱՐՓԱՉԱՐՈՒՆ ԵՒ ՎԵՏ

Արփաշայի հովիտը, որ ձգւում է համանուն գետի ուղղութեամբ, սկսւում է Ալլահգետի բարձրաւանդակի հարաւային կողմից և շրջապատուելով Կոնզուրօ-Ալանգէղի ու Հիւսիսային Դարալագեփազի լեռնաշղթաներով, ձգւում է դէպի հարաւ, և ապա Չայ-քեանտ գիւղի մօտ ուղղւում է դէպի արեւմտահիւսիս՝ նեղուելով Հարաւային Դարալագեփազի լեռնաշղթայից, բայց յետոյ Այար գիւղի մօտ փոքր ինչ ընդարձակուելով ձգւում է գրեթէ ուղիղ դէպի արեւմուտք և ապա կրկին սեղմուելով ժայռապատ ափերի մէջ (Շնզուլի ձոր) Արփա գիւղի մօտ ծնւում է դէպի հարաւ և հասնում մինչև Շարուրի սահմանը: Հովտի հիւսիսային ծայրում, Արփաշայի ակունքի մօտ, ուր բնութիւնը չափազանց գեղեցիկ է և բուսականութիւնը շատ հարուստ, գետեղուած է, կարծես, որպէս մի հակադրութիւն, թրքական մի կեղտոտ և աղքատիկ գիւղ, Ուստիլսու անունով: Սակայն սրա մօտի աւերակ գիւղատեղիին, կենդանու իշխնապատերը, երեք գերեզմանատունն արդէն եղծուած տաղանդաբերով ու խաչարձաններով վկայում են, որ մի ժամանակ այդ միենոյն տեղում աւելի լաւ շինութիւններ և աւելի խիտ բնակութիւն են եղել: Հաւանական է, որ այդտեղ է գտնուել Օրբելեանի յիշած Զերմուկ գիւղը, որի անուան թարգմանութիւնն է կրում և այժմեանը, անշուշտ մօտակայ Զերմուկի:

պատճառով: Բնակիչները շիա թաւրքեր են, ընդամենը 27 տուն,
110 ար. 109 իգ. իմիասին՝ 219 հոգի:

Իստիսուից հագին 2 վերստ զենքի արևմտաօտաւ, այնտեղ,
ուր Մուրադ-Քափա լեռից հոսող բազմաթիւ ագրիւնների շուրջ
միախառնուելով մի սքանչելից ֆրենկէյէ է կազմում, կանգնած է
ժէլրանլու դարձեալ Թրքաբանակ գիւղը, որ հայր Ալիշանի կար-
ծիքով հին Անկանք կամ Անզուր գիւղը պիտի լինի, չրի անկու-
մից անունն առած, որովհետեւ Թուրքերէն ճէլրեան հոսումն է
նշանակում¹⁾։ Բնակիչները չիա Թուրքեր են, 28 տուն, 80 ար. 48
իգ. իմիտախն՝ 128 հոգի։

Ճէլքանուի հանդէպ, զէպի արեւելք, մօտ չորս վերստ հեռու, մի բարձրաւանդակի վրայ գետեզուած է Ջիրուկ թրքաբնակ գիւղը։ Սրա մօտ կայ մի ընդարձակ նիւ գետեզմանատուն, մի կիսաւեր, հասարակ եկեղեցի, խաչքարեր և այլն։ Բնակիչները 48 տուն են, 197 ար. 159 իւ. իմաստին՝ 356 հոգի։

Ջերակից գեպի արևմտաւորաւ, մի վերստ հեռու գտնուած է
Բիլաք գիւղը, որ հին Գրակը-ը պիտի լինի։ Սրա մօտ եւ կայ
հինգ գերեզմանատուն և եկեղեցու աւերակ։ Բնակիչները շրա
թուրքեր են՝ 64 տուն, 256 ար. 217 իգ. իմրասին՝ 473 հոգի։

Բիւլաքից գէպի հարու արևմուտք, չորս վերան հեռու, Ար-
փաշայի ձախ ափին տեղաւորուած է Լուշշի-Բիւլաք գիւղը, որ
հայերից յաճախ կոչուի թէ կոչուում, հին կոչումն անունով, Գիւղի
արևմտեան կողմում, Արփաշայի ափին, կայ մի հին գերեզմանա-
տուն, մօտը աւերակ եկեղեցի: Խաչքարերի մէջ աչքի է ընկնում
մինը, որ 4 արշին բարձրութեան է 1 1/2 արշին լայնութեան քար
է, մի ահագին անտաշ քարէ պատուանդանի վրայ կանգնեցրած:
Խաչքարի գէպի արևելք դարձրած երեսին քանդակուած է մի մեծ
խաչ, իսկ յետևում գրուած է. ի Թագաւորութեան վասակա Տր
Քաղզէն որդի Սիննաց իշխանին Հայոց Թվականութեան որ
ՅԼԾ՝) էր Ես դաւիթ կանգնեցի գիւսչս վասն հոգւոյ... յա-
ղաւթս յիշեցէք, Գիւղի արևելեան ծայրում էլ, մի Ժայռի գա-
գաթին, կանգնած են երեք խաչքար, միայն առանց արձանագրու-
թեան:

Այստեղից փոքր ինչ հեռու, Արփաչայի վրայ ձգուած է եղել մի կամուրջ, որի միայն երկու ծայրի պատերն են մնում:

Գիւղի արևելեան կողմից հասում է Շարուրի կալուածատէր
Շանգիրէի ստոուն, որ գիւղից մօտ 10 վերստ հեռու, Բազարայ,

¹⁾ Մեռաժամն հր. 103

⁷⁾ 335—886. $\Phi_{P+2} = 4 = 2 \cdot 2$ μ .

Ստորագրողները հայտարարում են, որ իրենց համաձայնությունը հայտարարելով, չեն փոխարինում իրենց պարտավորությունները հանրության նկատմամբ։

գետից է առնուած և Ղուշլի-Բիւլաք գիւղից՝ փոքր ինչ ներքե թափուած է Արփաշայի մէջ։

Գիւղի մէջ, մի ժայռի միջից, հոսում է հանքային ածխաթթու երկաթային սառն ջուր։

Գիւղի մէջ բացի մի հասարակ եկեղեցուց ուրիշ հետաքրքրական բան չկայ։ Կլիման բաւական ցուրտ է, այնպէս որ ցանքերն սկսւում են մայիսի մէկից և աշնանացան տեղի չի ունենում, որովհետեւ եօթնամսեայ երկարատեւ ձմեռը թոյլ չի տալիս։ Բացի սրանից՝ ամառն էլ Ղըսըր լեռուից շարունակ փչում է սառն, զօրեղ քամի։ Բնակիչները 45 տարի առաջ գաղթել են Զանգեզուրի գաւառի Ուզ (Պոյի գաղթականներ) և Նախիջևանի Ազնաբերդ (բնիկներ) գիւղերից, ընդամէնը 90 տուն են, 412 ար. 376 իգ. իմիսսին՝ 788 հոգի։ Գլխաւորապէս սպարապում են անասնապահութեամբ և կաթնատնտեսութեամբ, որովհետեւ հիմնալի արօտատեղիներ կան։ Շատերն էլ պանդխտում են Բագու և Թիֆլիս՝ աշխատելու։ Եւ որովհետեւ այդ գիւղի մօտովն է անցնում Նախիջևանի գաւառը տանող ճանապարհը, և բացի զրանից Ղարաբաղի թափառական թուրքերը սրա մօտով անցնող Արխաշանի ճանապարհով են գալիս անցնում Դարալագեանի հիւսիսային լեռները, ուստի և ամառը մի առանձին շարժում է տիրում գիւղում, մանաւանդ երբ մօտակայ Իստիսու ջերմուկն էլ շատ եկողներ են լինում, ուստի և այս պատճառով գիւղում բացուել են երեք ճոթի և մի մանրունքի խանութներ։

Ղուշլի-Բիւլաքից հինգ վերստ դէպի արևմտահարաւ, Ղըսըր գաղից դէպի Արփաշայն իջնող սարահարթի վրայ փռուած է Դնդեվլազ գիւղը, որի առաջից, անդնդախոր ձորի միջով գալարւում է հարիւրամետայ ընկուզենիների և ծիրանիների հովասուն սողաթթներով հովանաւորուած արծաթափայլ Արփաշայը։ Իւր կուսական, յաւերժ գեղեցկութեամբ սքանչելի է այս ձորը, որի եզրին քեռուած խոխոմածիգ ժայռերի խոռոչների ձեղունից վիժուող բլրեղանման ցայտերը խաղալով ժայռի ամէն մի ծերպից կենդանութեան դիմող բոյսերի յուսալից տերեւների և արեւի կենսատու ճաճանչների հետ՝ ձայնակցում են բնութեան հրապոյրով հարբած թռչունների դայլայլիկին։

Յիրաւի գեղեցկութեան մատանի է այս ձորակը՝ որի ակը կազմում է Մոփիա տիկնոջ պարգևած Դնդեվլանքը, այժմ դարերի փոշուց փայլը կորցրած։

Ձորի մէջ, նոյն ժայռերի ծերպերում կան բաւականաչափ ձգնարաններ, մատուռներ, որոնց կայցելենք նշանաւոր վանքերը նկարագրելիս, միայն այժմ հիանանք այն ահագին ջրընկէցով,

որ թաւաւում է ալստեղ ահագին բարձրութիւնից, և որ, մանաւանդ, չափազանց զեղեցիկ է զարնան սկզբին, երբ սարահարթի վրայ հալում են ձեան շերտերը: Սրանից էլ փոքր ինչ ներքև նոյն ժայռի մէջ կայ մի ահագին քարայր, ձորի կողմից պատով պատած, իսկ սրահ նանդէպ, գետի աջ կողմին՝ մի աւերակ տմրոց, որ այժմ Ղալա-քեանդ է կոչւում:

Գնդեվազ գիւղը բաժանուած է երկու առանձին մասի, հայկական և թրքական: Վերջինիս մէջ է գտնուում հայկական մի հին եկեղեցի սև քարերով շինած, որի դռան վերայի արձանագրութիւնից երևում է, որ շինել է Պետրոս վարդապետը 1686 թուին: Հայերը սրահ հիւսիսային քանդուած մասը վերանորոգելով նոր եկեղեցի շինելու հոգսից ազատուել են: Հայկական մասում նշանաւոր է շինական դատարանի և միդառեան զոլորցի բաւական վայելուչ շէնքերը, որոնք կառուցուած են նախկին գերեզմանատեղիների վրայ: Հայկական մասում կայ մի աղբիւր, որ բերել են մօտ հինգ վերստ հեռաւորութիւնից միայն հայերը, իսկ թուրքերը չեն մասնակցել, այլ շարունակում են ջուր վերցնել ձորի միջի ժայռերից հասող աղբիւրներից՝ ահագին նեղութիւններ կրելով: Բացի դրանից՝ ինչպէս որ 1008 թուին Գնդեվանքի վանահայր հայր Սարգիսը Ձկնարած գետից (Բազարչայի վտակ) մի առու էր բերել մինչև Գնդեվազ գիւղը, որը, սակայն 1760-ական թուականներին խափանուել էր, այնպէս և 1895 թուին գնդեվազցիները 2000 ր. ծախսելով նոյն Բազարչայից մի առու բերին գիւղը, մեծ մասամբ հին ջրանցքը վերանորոգելով:

Բնակիչներից հայերը գաղթել են ալստեղ 1866 թ. Կսիշիկից, Պաշիկից և երկու տուն Քեշիշ-քեանտից. ընդամենը 42 տուն են, 274 ար. 239 իգ. իմիասին՝ 513 հոգի, իսկ թուրքերը աւելի հին են, ընդամենը 25 տուն, 105 ար. 91 իգ. իմիասին՝ 196 հոգի, ուրեմն գիւղի բոլոր բնակիչներն են 67 տուն, 379 ար. 330 իգ. իմիասին 709 հոգի. պարապում են երկրագործութեամբ, անասնապահութեամբ և մասամբ մեղուապահութեամբ: Գիւղում կայ մի նոթեղէնի և մի մանրունքի խանութ, ինչպէս և 7 ջրղաց և մի ձեթահանք:

Գնդեվազից դէպի արևմուտք, մօտ 5 վերստ հեռու, Արփաշայի աջ ափին տեղաւորուած է մի փոքրիկ թրքաբնակ գիւղ, Աղճա-քեանտ, որ հաւանօրէն հին Ատշարը պիտի լինի: Այստեղ ևս կայ մի աւեր եկեղեցի և մի հին, հայկական գերեզմանատուն: Բնակիչները 19 տուն են, 105 ար. 90 իգ. իմիասին՝ 195 հոգի: Պարապում են բացի երկրագործութիւնից և անասնապահութիւնից նաև ծիրանի մշակութեամբ:

Գնդեգմանքից 3 վերստ հեռու, գէղի հարաւ արեւելք, գտնուում է Կըլըշլու կամ Դըլիշլու գիւղը, 13 տուն թուրք բնակչով, 56 ար. 48 իգ. իմիասին՝ 104 հոգի: Սրանից ներքեւ կայ մի ընդարձակ հին գերեզմանատուն, մի քիչ էլ հարաւ, Արփաշայի աջ ափին տեղաւորուած է Մամարզան կամ Մամարզա-կշլախը փոքրիկ գիւղը, 12 տուն թուրք բնակչով, որից 57 ար. 54 իգ. իմիասին՝ 111 հոգի:

Այստեղից էլ մօտ հինգ վերստ հեռու, գտնուում է Նոյնպէս աննշան Չայքեանտ թրքարեակ գիւղը, 12 տուն բնակչով, 78 ար. 63 իգ. իմիասին 141 հոգի:

Աննշան է նաև գրեթէ Նոյնքան հեռաւորութեան վրայ գրտնուող Ղայալու գիւղը, որ ունի 27 տուն թուրք բնակիչներ, 130 ար. 117 իգ. իմիասին 247 հոգի:

Այստեղից էլ մօտ հինգ վերստ հեռու գտնուում է Սոյլանը, ուր բնակւում է միայն մի տուն, Փոքեցի Զամբուլատեանը, վնարելով եօթ տան հարկ, որովհետեւ միւս վեց տունը դադարել են ուրիշ տեղեր և իրենց բոլոր հողերը սրանց թողել: Այստեղ ձգուած են մի քանի հիանալի այգիներ, տնկուած են մի քանի շարք ուռնիներ ու բարդիներ. պահւում են բաւականաչափ անասուններ և ձիերի ջոկեր: Այստեղից մօտ կէս վերստ գէղի հիւսիս մտնում են Հին Սոյլան գիւղի տւերակները, մի եկեղեցի և միքանի խաչքարեր. վերջիններիս վրայ կան արձանագրութիւններ ԺԳ. դարից: Այստեղից էլ փոքր ինչ արեւելահիւսիս, Արփաշայի աջ ափին, մի ապառաժոտ բլրի վրայ նկատելի են մի ամբողջ պարիսպներն ու դարպասը: Ո՛չ մի յիշատակութիւն չկայ այս ամբողջ մասին և ո՛չ էլ որեւէ արձանագրութիւն: Բերդատեղը կոչւում է Ղալայ-չայ:

Այստեղից են մինչև Մոզ, մօտ ութ վերստ տարածութեան վրայ ընկած են Հախլու, Տաշալտի և Զաղատայ թրքարեակ գիւղերը, որոնց մօտ ևս ո՛չ մի հետաքրքրական բան չկայ, բացի Տաշալտիի մօտ գտնուող հին կամուրջը, որ այժմ վերանորոգուած է: Հախլուն ունի 7 տուն, 13 ար. 10 իգ. իմիասին 23 հոգի: Տաշալտին 11 տուն, 21 ար. 19 իգ. իմիասին 40 հոգի, բոլորն էլ վարակուած բորոտութեան ախտով: Զաղատան ունի 19 տուն, 57 ար. 46 իգ. իմիասին՝ 103 հոգի:

Զաղատայի մօտից սկսւում են Մոզ քաղաքի տւերակները, որ ձգւում են Արփաշայի ուղղութեամբ մօտ երեք վերստ, մինչև այժմեան համանուն գիւղը: Սկզբում հովիտը նեղ է, բայց հետզհետէ լայնանում է և արեւմտեան մասում մի բաւական ընդարձակ դաշտավայր կազմում: Այս մասում, ուր զետեղուած է այժմեան

համանուն գիւղը, գետի ափին, բարձրանում է մի բլուր, որի վրայ նկատելի են մի աւերակ եկեղեցու հիմնապատեր, երկու կուարտալում խաչքար ԶԻ (1471) և ԶԻԲ (1483) թուականներով և Արփաշայի ապառաժոտ եղբին՝ պարոպի հետքեր, Ամրոցի տաճարածութիւնը պատած է խանձողի շեղջակոյտերով, որոնց մէջ նկատելի են շինութիւնների հետքեր, փողոցներ, հրապարակներ, նրեք փոքրիկ հրապարակներ պատած են մոխրով. եւ պեղել տուի այս հրապարակները մօտ չորս արշին խորութեան, դուրս էին գալիս կաւէ և յաղճապակէ ամանների կտորներ, վէզ, սակորներ և այլն: Արեւմտեան կողմում հասում է մի յորդ աղբիւր, որ գիւղացիների սակովով, շատ անգամ դուրս է բերում կաւէ ամաններ և բրոնզէ տղարանջաններ ու ճարձանդներ: Այս տարածութեան վրայ են դառնում բրոնզի դարի բաւականաչափ գերեզմաններ, որոնցից իննը եւ րաց անել տուի¹⁾:

Յիշենք, որ այս քաղաքից է եղել այն աւանդական կիւր, որ սպանել է Մտեփանոս եպիսկոպոսին և այս պատճառով երկրաշարժ է տեղի ունեցել և աւերել այս քաղաքը, և որ այս ժամանակ անդունդից և օդի միջից լսելի է եղել մարդկային մի ձայն, որ կանչել է. «վայ ձոր, վայ ձոր» և այս պատճառով էլ երկիրը կոչուել է Վայոց ձոր²⁾:

Այժմեան Մոզ գիւղը պատած է ծիրանի և այլ ծառերով ու խաղողի այգիներով: Բնակիչները 12 տուն են, բոլորն էլ թուրքեր, 74 ար. 58 իգ. խմբաբն. 132 հոգի:

Մոզից մօտ հինգ վերստ ներքե գտնուում է Այնարը, որ տեղաւորուած է Արփաշայի ձախ ափին, լեռներով պատած մի հարթ վայրում: Գիւղի միջով հոսում է մի առուակ, որ սկիզբն է առնում Վարդաբլուր լեռնից. սրա ջուրը թէպէտ և շատ լաւ է, միայն սրա մէջ է թափւում ենկիջայի և Ղուրդզուլաղի ճանապարհի վրայ գտնուող «Գոսա» կամ «Գոսի» ջուրս կոչուած ածխաթթու-ալկալեան ջուրը և որովհետեւ դիւրում աղբիւրներ չկան և միակ, գործածելի ջուրը այս է, այս պատճառով էլ բնակիչները բաւական շնասուում են: Կլիման էլ տաք է և խեղդող, որովհետեւ շրջապատող լեռները թոյլ չեն տալիս քամու հոսանքներն անցնելու: Ամառը չաթուկի լճակներից բարձրացած գոլորշիներն ամպի նման կանգնում են գիւղի վրայ: Մոծակներն ու ճանճերն էլ անթիւ են ու անհամար: Հողը սառտիկ արգաւանդ է և ամբողջովին պատած այգիներով և չաթուկի, բամբակի, ցորենի ու գարու արտերով, Գիւղում ոչ մի հնութիւն չկայ, միայն գիւղից

¹⁾ Տես գտնուած սեւութեան մէջ:

²⁾ Անգ.

գուրա, գէպի արեւելահարաւ, ժայռոտ լեռան գագաթին մնում են մի ամբողջի և մի եկեղեցու աւերակները: Տեղացիները եկեղեցուն «անապատ» են կոչում:

Այեարը նախկին Ագարակի ձոր գիւղն է, որի մասին Ստեփանոս Օրբելիանն ասում է, թէ Նորավանից առաջնորդ շնորհագարդ Տէր Ստեփանոսը խնդրեց Եւսկուզ ամիրայից Ագարակի ձոր գիւղը, և նա քաղցր կամքով այն ևս ընծայեց սուրբ եկեղեցուն և վանքին պատկանող բոլոր տեղերը՝ հողը, ջուրը, այգին, գիւղը և ագարակը և «գրեւորեց իսկ Անապատայ» ազատ կացոյց աշխարհական հարկերից¹⁾: Սակայն մի առ ժամանակից այս գիւղը վանքից խլել են, ուստի և Տէր Սարգիս առաջնորդի օրով Լիպարիտ Օրբելեանը ցոյց է տալիս սպասաւար Ջաքարէին աթարէկ Եւսկուզի տունած հրովարտակը և խնդրում է վերադաստատել: Ջաքարէ սպասաւարը իւր ձեռքով գրում է, թէ դարձրի Ագարակի ձոր գիւղը Նորավանքին ամեն տեսակ հարկից ազատելով²⁾, հայոց Ռհ կամ փրկչական 1211 թուին:

Այեարի բնակիչները գաղթած են Սալմաստի Շիտան և Ղարավերան գիւղերից, թուականով, տգէտ, ծոյլ և աղքատ մարդիկ են, ընդամենը 47 տուն, 107 ար. և 163 իգ. իմիասին՝ 330 հոգի:

Այեարից փոքր ինչ ներքև գտնւում է Դադալի կոչուած կամուրջը Արփաշայի վրայ, իսկ սրանից էլ փոքր ինչ ցածր Ղըզըլ-ղըզլաղ թրքաբնակ, աննշան, նոր հիմնուած գիւղը, իսկ սրանից էլ 2 վերստ ներքև Ըրդէշ գիւղը, որ հին Էրդէշ գիւղը պիտի լինի: Գիւղը գետեզուած է Արփաշայի ձախ ափին և բաւական գեղեցիկ տեսք ունի: Բնակիչները թուրքեր են, 43 տուն, 187 ար. 166 իգ. իմիասին՝ 353 հոգի:

Գիւղի արեւելահարաւային կողմում ձգւում է մի ձոր, որ կոչւում է Մառմառ դարասի, (Մարմարիոնի-ձոր), որովհետև սրա միջով հոսող աղբիւրի բերած կծափայլ խինը տեղացի թուրքերին մարմարիոն է թւում: Այս ձորում երեք կողմից ուղղահայեաց և միանգամայն անմատչելի բարձրանում է մի քարաբլուր, որի վրայ կայ մի հին ամրոցի աւերակ, հիւսիսային կողմը կրաշագախ պարիսպ, մի դարպասով, ներսում մի կրաշագախ ջրամբար, տըների հիմնապատեր և կտորատուած խաչքարեր, միջանիւսը ԺԳ դարից: Բերդի ստորոտում ևս կան տների հիմնապատեր և գերեզմանաքարեր:

Այստեղից էլ փոքր ինչ բարձր՝ մի ձորակի մէջ գտնւում է

¹⁾ Ստ. Օրբ. Բ. հատ. զլ. ԳԳ.

²⁾ Ստ. Օրբ. Բ. զլ. ԳԾ.

Մէզրէ կամ Մոզորով աւերակ գիւղը, իսկ սրանից դէպի արեւմուտք էր գիշ-պաշի երկարածից լեռան ստորոտում Գանժակ կամ Զեան-ժակ գիւղատեղին:

Երգիչից մինչև Արփա գիւղը, մօտ ութ վերսա հովիտը բաւականաչափ նեղանում է, և Արփաչայի երկու կողմին բարձրա-նում են ահագին ժայռեր, շատ գեղեցիկ կիրճ կազմելով, որի մի-ջով որոանգոստ հոսում է գետը: Այս ձորը կոչւում է Շնդուլի ձոր: Այստեղ, գետի աջ ափին, կայ մի կիսուեր եկեղեցի, շուրջը տան հիմնադասեր և մի քանի գերեզման: Եկեղեցին կոչւում է Մծա-խաշ, որովհետև ստիլաւակաթ կանայք ուխտ են գալիս եկեղեցու խաչքարին՝ հայցելու, որ իրենց ստիւքի կաթը աւելացնի:

Արփա գիւղի մօտ Շնդուլի ձորին միանում է Ուլփի կոչւած ձորը, որ տանում է դէպի Ամաղու հաշակաւոր վանքը:

Արփան տեղաւորուած է Արփաչայի ձախ ափին, մի փոքրիկ հարթութեան վրայ, բաւական ցածր դիրք ունի, ուստի և կլիման սաստիկ տաք է, ու առատութեամբ բուսցնում է բամբակ, արփե-ցիներին հարստութեան ամենագլխաւոր աղբիւրը: Այժմեան գիւ-ղում հետաքրքրական ոչինչ չկայ, նոյն իսկ փոքր բնակ գեղե-ցիկ չէր, հնայելով որ այնտեղ է գտնուում շինական դատարանը և հասարակութեան պետական, միջատեան զոլորոցը: Բնակիչները ընդի են, որ մէկ ու կէս դար առաջ գաղթել են մօտակայ հին Արփա գիւղից. ընդամենը 72 տուն են, 295 ար. 259 իգ. ի միա-սին՝ 554 հոգի: Բացի բամբակի մշակութիւնից, պարագլուս են նաև այգեպանութեամբ, երկրագործութեամբ և անասնապահու-թեամբ: Ամբողջ Դարալագեաղում Արփայի գինին համարւում է ամենալաւը, ինչպէս և իրենք, արփեցիք, համարւում են ամենալաւ կոնծողներն ու հէշտասէրը:

Գիւղը կալուածատիրական է, պատկանում է Զիվայի և Իւխա-րի Դանձիկի տէր Վեթիլով թուրք բէկերին: Գիւղում կայ երկու ճոթի խանութ, բամբակ մաքրելու գործարան, և չորս ջրաղաց:

Արփա գիւղից փոքր ինչ բարձր, նրա հարաւ արեւելեան կողմում, ապառաժոտ ժայռերի ստորոտում եղել է հին Արփա գիւղը, որից միայն տների հիմնաքարերն ու մի ձիթահանքի քար են մնացել: Սրա հանդէպ, մի բլրակի վրայ կանգնած է մի գեղեցիկ, կիսալործան եկեղեցի, չրջապատուած հին և նոր գերեզմաներով, որովհետև այժմեան արփեցիներն էլ իրենց ննջեցեալներին այս գերեզմանատանն են թաղում: Ուշագրաւ է նաև այստեղից դէպի հիւսիս, Արփաչայի աջ ափին դեռ ևս մնացած հին կամուրջի սրբ-բատաշ, մոխրագոյն քարերից շինած երեք ոտները, որոնց վերայ երբեմն բոլորելիս են եղել երեք կամարներ: Այս կամուրջը այժմ

գետից փոքր ինչ հեռու է մնացել, որովհետև վերջինս գէպի ձախ է թեքուել, տաշելով հին Արփայի բլուրը:

Այս կամուրջը շինել է Նորավանքի Սարգիս եպիսկոպոսը Տարսայիճ իշխանի հրամանով ԺԳ. դարի վերջում¹⁾:

Հին Արփայից փոքր ինչ հեռու, գէպի արևելք, մի քարաբլրի ստորոտում, որտեղից հոսում է Ղարա-սու (Սև ջուր) կոչուած յորդ աղբիւրը, կան ս. Գրիգոր և Մարիամ նահատակների ուխտատեղիները, շրջապատուած սուրբ համարուած փշատի և այլ ծառերով²⁾:

Կամուրջից գէպի արևմուտք էլ, Վարդապետի հող կոչուած տեղի մօտ, մի փոքրիկ բլրակի վրայ կանգնած է մի որմնափակ խաչքար, 1303 թուի արձանագրութեամբ:

Հին Արփայի բնակիչները, Օրբելեաններից առաջ եղել են Աթթամարեան զարմերը, որ թի հին ժամանակաց բնակեալ էին լԱրփայ գիւղն: Այս զարմի պայազատը Վասակ Քաչենեցու օգնութեամբ խեց պարսիկներից Հրասեկայ բերդը: Սրանք նաև Նորավանքի շինութեան ժամանակ տալին յայրեանց հայրենեացն զԴաշակիճբարոյ այգւոցն զվերին բաժինն: Հին Արփայում Օրբելեան Տորսայիճ իշխանը շինել էր իւր համար զարպպատ, և այստեղ էլ 1290 թուին վախճանուել է, և տարուել թաղուել է Նորավանքում: Սրա ժամանակ Արփայում բնակուում էր նաև Մահաճեանեան Կապանեցի իշխանների պայազատ Զուրջի որդի Ամիրսն, որ Տարսայիճից 4000 դրամի գնելով Արփայում Աղթայ այգին նուիրեց Նորավանքին³⁾: ԺԷ. դարում Արփայի բնակիչների մի մասը Գարսկաստան գերի տարուեց և սրանցից մինը՝ Գրիգոր, պարթևահասակ և յաղթանդամ, և սրտիւն արի, բանիւք և խելօք, հանճարեղ, և հաւատովն և սիրովն Քրիստոսի հաստատ և քերական գոյն բնակուում էր Փարիով գաւառի Յոյիկան գիւղը և քաջալե-

¹⁾ Սմ. Օրբելեան Բ. հասար գլ. 92. երես 176.

²⁾ Աւանդութիւնն ասում է, թէ մի խումբ թուրքեր ստիպում են Գրիգորին առաջնորդել իրենց գէպի Արփա՝ որպէսզի կոտորեն և թալանեն: Սա նրանց երկար ման է ածում և գիշերը բերում Արփա գիւղի ապաստաժող գաղաթի վրայ մի կածան ցոյց տալիս, որ իշխեն, ինքն էլ առաջ է անցնում և մի ծերպում թաքնուում, նրանց ձայն տալիս, որ դան: Թուրքերից շատերը զորում են ժայռից և մեռնում, իսկ միւսները իմանալով Գրիգորի խաղախութիւնը՝ մօտենում են, վայր զորում նրան և իրենք փախչում: Այսպիսով գիւղը ազատուում է թուրքերի յարձակումից և երախտապարտ գիւղացիները թաղում են նրան իւր ընկած տեղը ու մասուում կանգնում վերան:

³⁾ Ալիշան, Միսկան եր. 163.

բում էր իւր գերեզնիցներին չթույանալ իրենց հաւատի մէջ, մուրուռելով Շահ-Աբասի արքանեակների յորդորներից: Նոյն իսկ իւրերեսի անգամ նա ներկայացաւ Շահ-Աբասին և թախանձանքով միւսուր նրաման տուցաւ: Նրանից ազատորէն դաւանելու քրիստոնէութիւնը: Սակայն նախանձորդ թուրքերից ամբաստանուեց և դատապարտուեց ուրացութեան կամ մահուան: Վերջինս ընտրելով նահատակուեց 1621 թուին ¹⁾:

Այս գիւղից է եղել նաև Պաշիկի զուտոր Ազիզը, որ ամբաստանուել է թէ ամուսնութիւնից առաջ որդի է ունեցել իւր նշանած Միրամանից: Նախիջևանի Մուրադ խանը առաջարկել է ուրացութիւն կամ մահ և երբ Ազիզը չէ ուրացել, նրան պարանով կախել են քաղաքից դուրս՝ մի մինարէից և նա ընկել մեռել է: Քաղաքի քրիստոնեաները վերցրել են նրան ու պատուով թաղել 1679 թուին ²⁾:

Արփայից մօտ ութ վերստ ներքև, Արփաշայի աջ ափին, փռուած է վերին կամ իւխարի Տանձիկ թրքարնակ գիւղը: Այստեղ ուշագրաւ ոչինչ չկայ, միայն սրանից փոքր ինչ արեմուտք, մի բարձր քարաժայռի տակ զտնուած են հին Տանձիկ գիւղի աւերակները: Թէպէտ և՛ այժմ արձանագրութիւն չկայ այս աւերակների մէջ և՛ էլ մի որեւէ պատմական յիշատակութիւն, սակայն Նորավանքի զանգակատան արեմտեան դրան արձանագրութիւնը վկայում է, որ 1303 թուին «Ստեղարտ որդի Տանազուին ոչ ունելով զաւակ յերկրի... տուր յիմ հալալ հայրենեաց զՏանձիկ իւր սահմանաքն և այգւոքն ի Նորավանքս»:

Տանձիկից գէպի արեւելահարաւ, գետի ձախ ափին բարձրանում են միմեանցից փոքր ինչ հեռու երկու քարաժայռեր, որոնց վրայ կան ջրամբար և բերդի աւերակներ, պարիսպ, կրաշագաթ սննեակներ: Սրանցից բարձրը այժմ կոչւում է Վէյսալլի բերդ, իսկ ցածրը՝ Ըւշ կարդւշ կալապի (երեք եղբայրների բերդ), իսկ սրանց պատմական անունը յայտնի չէ: Այս բերդերի մօտ է զտնուած մի ծծմբահամ աղբիւր:

Գիւղից փոքր ինչ հեռու տարածուած է Օստեր գաղառը, ուր կայ մի ուխտատեղի՝ կրակից սևացած մի մեծ քար, որ հաւասարապէս պաշտուած է թէ հայերից և թէ թուրքերից: Աւանդաբար պատմուած է, թէ այդտեղ է չարչարուել Յօր երանելին, և այդտեղ տարածուած քարացած ժժմակները նրա վերքերից թափուած ճիւղունքն են:

¹⁾ Եսքել Դալիմեցի գլ. ԺԳ.

²⁾ Զաքարիա Եղեկապ. Բ Ա. յիշ. Ալիշան. Մխական ճր. 184.

Վերին Տանձիկի բնակիչները ընդամենը 61 տուն են, 144 ար. 126 իգ. ի միասին 270 հոգի:

Վերին Տանձիկից ներքև, դեպի աջ ափին գտնւում են ներքին Ցանձիկ և Դաւա-օլան աննշան գիւղերը, առաջինը ունի 18 տուն թուրք բնակիչ. 57 ար. 40 իգ. ի միասին 97 հոգի, իսկ երկրորդը՝ 4 տուն, 17 ար. 16 իգ. ի միասին 33 հոգի նոյնպէս թուրք:

Դաւա-օլանի հանդէպ, ղէպի արևելք տարածւում է մի դաշտ, որ կոչւում է Սանդիւզան (ուղղաշար), ուր կայ մի երկարաձիգ պատ, ուր աւանդութեան ասելով, Նազիր-շահը կանգնել է և զօրքերի շարքերը համարել: Նոյն շահի համար պատմում են, թէ հանգստացել է այն քառանկիւնի պատի վրայ, որ շինուած է Սանդիւզանից մօտ 4 վերստ ղէպի հիւսիս, և որ այժմ էլ կոչւում է Շահ-Թախտի: Սրանից հազիւ կէս վերստ բարձր, ղէպի հիւսիս, Արփաշայի աջ ափին, բաց մոխրագոյն ժայռի մէջ ձգւում է մի դեղնազոյն քարի շերտ, որին անուանում են Ամղաւա-քուռուն (վիշապի ուրբ կամ քիթ) և որի մասին պատմում են, թէ մի վիշապ է եղել, այդանդ, յայտնի չէ թէ ում անէծքով, քարացել է: Սրա հանդէպ կայ մի փոքրիկ ձորակ, ընկուզի հիւսուրց ծառերով զարդարուած, ինչպէս և ժայռից բղխող մի աղբիւր: Այս ձորը կոչւում է Զէշիշ-քաղի, (քահանայի այգի), և պատմում է, թէ դրա տէր քահանան չափազանց քաջ է եղել, երկար կռուել է այդ վիշապի հետ և նրան քարացրել:

